

BÖLÜM 10

I-ARTUKLU BİRİNCİ KUTBEDDİN DÖNEMİ

Bu bölüm, Artuklu Hükümdarı Birinci Kutbeddin'in M.S. 1165-1184 yılları arasındaki dönemini, Mardin'e olan katkılarını ve bu dönemde inşa edilen önemli yapıları ele almaktadır. Ayrıca, dönemin diğer önemli figürlerinden Timur'a da kısaca değinilmiştir.

1-M.S. 1165-1184: Birinci Kutbeddin Döneminde Mardin

Babası Necmeddin Alpı'nın vefatı üzerine tahta geçen **Birinci Kutbeddin** döneminde yapılan eserler ve vakfiyeler günümüze kadar ulaşmıştır.

Ali Emiri, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi* adlı kitabının dipnotunda bu dönemi şu şekilde ifade etmiştir: “Babası Necmeddin Alpı'nın vefatı üzerine Birinci Kutbeddin 1165 yılında tahta geçti. Melik Necmeddin Alpı'nın ölümünden sonra (M.1165) onun çocuklarından, özellikle yaradılıştaki kendisine benzeyen **Kutbeddin Gazi**, otuz sekiz yıl sultanlık ederek adalet ve ihsanla sağa-sola bol bol lütuflarda bulunarak, doğudan batıya kadar adından söz ettirdi.”

Kutbeddin İlgazi, **Mardin Ulu Camii'ni iki minareli, Şafii ve Hanefi imamların ayrı mekânlarda namaz kıldıracakları şekilde** inşa ettirmiş, ayrıca imamlar için ikametgâh bölümleri de yapılmıştır. Mardin Ulu Camii'nin doğu tarafındaki duvarında, bu camiin inşa tarihi yazılıdır. Ancak başlangıcındaki altı satırlık yazı zamanla bozulmuş ve okunamamaktadır. O altı satırdan sonraki ibare şöyledir:

“Muharrem ayının onuncu Hicri beş yüz altmış sekiz senesi H.568 (M.1173) Efendimiz Muhammed (S.A.V.)”

Ulu Camii'nin minaresinde yazılı olan kitabe ise şöyledir: “Devlet-i eyyam içerisinde bu minareyi bina etmeye bizi muvaffak kılan Allah'a hamd ve şükürler olsun. İl Gazi Kutbeddin el-Artuki Melik-i Diyarbekir bu minareyi

Muharrem ayı, beş yüz yetmiş iki senesinde bina ettim.” Bunun altında Kûfî yazısıyla şu ibareye yer verilmiştir: “Kim ki Allah’a tevekkül eder, Ona yeter.”

Büyük bir taş üzerinde Ulu Camii’nin Vakıfnamesi’nin tamamı yazılıdır. Vakıfnamenin düzenlenme tarihi sözünü ettiğimiz Melik Kutbeddin zamanında H.573 (M.1177) senesini gösterdiği halde, bu taş üzerinde ondan kırk sene sonrasını belirtecek şekilde “H.613 (M.1216) senesinde” yazılmıştır. Şu şekilde başlar: “Berzu’l mersum ve’l-emru’l-ali es-Sultan el-Muvaffak el-Muzaffer..” ve nihayet tarih şudur: “Şu yazı muazzam Şevval ayının yarısında yazılmıştır. Altı yüz on üç senesinde.” Zikredilen Vakıfnamenin suretinin tamamı buraya alınmıştır. Fakat pek ayrıntılı olduğu için başlangıcıyla sonucundan birer miktar almakla yetineceğiz:

Başlangıcı: “Hamd (övgüler) yüce Allah’adır. O Allah ki melikleri kudret ile görevlendirdi. Kararlılıklar (azim, sebat, yetki) O’na aittir. Sultanlara en güzel fikirleri ortaya koymalarını ilham etti. Mülkün, vakıf malı haline getirilmesine ve başkalarının faydalanmasına izin verdi. Allah’ın bu saltanatını başkalarının değiştirmesine güç yetmez. Allah münakaşaya girenlerin, tartışmalarının derecesini daha arttırdı. Öncelikleri ise yaptıkları iyi işlerden dolayı müjdeledi. Salat ve selam o kişinin üzerine olsun ki o kimse Allah’ın kendisine parça parça ayetler gönderdiği, kendisini burhanlarla güçlendirdiği, mucizeleri şahsına onaylattığı Muhammed (S.A.V.)’dir. Onun yakınlarına, kendisine itaatkâr ashabına ve onun tertemiz olan eşlerindendir. Bundan sonra; bu şer’i bir yazıdır ve yürürlükte olan bir kitabedir.”

Sonucu (Nihayet): “Yedi kat gök ile yedi kat yerin içinde olanların Rabbi ve büyük Arş’ın da sahibi olan Allah’a hamd olsun. Övgüler olsun, büyük Arş’ın sahibi olan Allah’a Merhamet ve esirgeyici olan büyüğümüz Muhammed’in (S.A.V.) üzerine salat ve selam olsun. Bu yazı, aylardan muazzam Ramazan ayının yirmi yedisinde, âlemlere rahmet olarak gönderilen (Hz. Muhammed)’in Hicretinin 573 (M.1177) senesinde yazıldı.”

Necmeddin Alpi ayrıca Kızıltepe’de iki minareli büyük ve zarif bir cami yaptırmıştır.¹ Ulu Camii Vakıfnamesinde iki minareli olduğu ifade ediliyor. Doğu tarafındaki minare hala varlığını koruyorsa da, batı tarafındaki minare Artuklular gibi bir Türk Komutan olan Timur tarafından tahrip edilmiştir. Kızıltepe Ulucami Restorasyonu 2015 yılında başlamıştır. Döneme ait daha detaylı bilgi Vakıf Şehir Artuklu Mardin kitabımdan okuyabilirsiniz.

2-Timur Devleti'nin Kuruluşu ve Artuklu Mirası Üzerindeki Etkisi

Bu arada yeri gelmişken Timur hakkında kısa bir bilgi vermek gerekir.

Timur, 20'li yaşlarına geldiğinde Semerkant Bölgesi Hanlar arasındaki mücadelelere ve iç karışıklıklara sahne oluyordu. Doğu Türkistan bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Moğol Hükümdarı Tuğlak Timur, bölgedeki karışıklıklara son vermek için Semerkand'a girdiğinde, boyunun reisi olarak kendisine bağlılığını bildirdi. Tuğlak Timur, bölgedeki karışıklıklara son verip oğlu İlyas Hoca'yı Maverâünnehir'e Vali tayin etti ve Timur'u İlyas Hoca'nın atabeyi yaptı.

İlyas Hoca Semerkand'ı zulüm ve baskıyla yönetmekteydi. Babasının Moğol Hükümdarı olması onu daha da pervasızca hareket etmeye sevk ediyordu. Atabey Timur, Vali İlyas Hoca'nın halk üzerinde uyguladığı zulümlere göz yummadı. Maverâünnehir emirlerinden Hüseyin ile ittifak kurdular ve bölgedeki Moğol hâkimiyetine meydan okuyarak Horasan'a girdiler.

Timur, bu hamlesi ile Moğol Hükümdarı Tuğlak Timur'a bağlılığını ortadan kaldırmış ve isyan etmiş oluyordu. Zira artık Moğol Hükümdarına bağlı bir Atabey olmakla yetinmeyecektir ve **Timur Devleti'nin temellerini atmaya** teşebbüs etmiştir. Ancak Timur'un ittifakı uzun sürmedi. Horasan'ın idaresi ile ilgili meselelerde anlaşmazlığa düşen Emir Hüseyin ile Timur, hâkimiyeti tek başlarına ele geçirmek için Belh'de karşı karşıya geldiler.

Timur, bu savaşta galip gelerek Emir Hüseyin'i Horasan'dan kovdu ve Türk tarihinin en önemli beldelerinden biri olan Horasan'ın hâkimiyetini eline alarak kendisini Türk dünyasının yegâne hükümdarı ilan etti (1369). Timur Han, Horasan merkezinde kurduğu hâkimiyetini kısa süre içerisinde teşkilatlandırarak tam anlamıyla bağımsız ve güçlü bir devlet haline getirdi (1370). Maverâünnehir'e hâkim olan Moğolların bölgeyi valiler ve emirler ile uzaktan yönetiyor olması hasebiyle ortaya çıkmış olan otorite boşluğu Timur Han'ın işine yaradı. Güçlü bir merkezi otoriteye bağlanmak isteyen Türk ve Moğol kabileleri Timur Han'a bağlılıklarını iletmeye başlamışlardı. Bu durum Moğol Hanlığı olan Çağatay Hükümdarlığının güç kaybetmesine yol açtı. Timur Han, birkaç yıl içerisinde Horasan ve Maverâünnehir'deki hâkimiyetini pekiştirdi ve Maverâünnehir'in yegâne hâkimi durumuna geldi.

Timur Han, Maverâünnehir bölgesinde hâkimiyetini pekiştirirken Doğu Avrupa'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan coğrafyaya yayılmış olan Büyük Moğol Hükümdarlığı zayıflamış, hem komşu devletlerle mücadele etmek hem

de saltanat mücadeleleri ile baş etmek zorunda kalmışlardı. Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın torunları, dedelerinin fethettiği coğrafyalara sahip çıkamıyorlardı. Moğolların Batı kanadını oluşturan Altın Orda Devleti de Kıpçaklar, Uzlar ve Peçenekler'i yıkmış ancak bu Türk toplumlarını bünyelerine aldıktan sonra Türkleşmeye başlamışlardı.

Kültürel bakımdan Türkleşmiş olan Moğollar, yıkılan Türk devletlerinin tebaalarını da bünyelerine katınca devlet teşkilatlanmasında Türklerin ön plana çıkması ile Türk-Moğol Devletlerine dönüşmüşlerdi. Türkleşen Moğol Devletlerinden biri olan Altın Orda Devleti, Avrupa'daki krallıkların güçlenmesi ve yaşanan saltanat mücadeleleri nedeniyle zor günler geçiriyorlardı. Bu tarihlerde Moğol Hükümdarı Tuğlak Timur'un oğlu Toktamış, babasının öldürülmesi üzerine Timur Han'a sığınmıştı (1375). Timur Han, Toktamış'ı himaye edip destek verdi. Toktamış, Timur Han'dan aldığı destekle daha da güçlenerek devletini ele geçirdi ve Türk Moğol Devleti olan Altın Orda Devletinin hükümdarı oldu (1378). 1380'li yıllardan sonra Maverâünnehir Moğol kimliğinden sıyrılarak Türk yurdu haline geldi. Çağatay Moğolları, bir Türk Devleti olarak ilan edilen Timur devletinin tabiiyetini kabul etmişlerdi.

Timur Han, Moğollar devlet teşkilatlanması içerisinde öne çıkartılmayarak Müslüman Türk kimliği benimsenmiştir. 1380-1390 yılları arasında süren Türkleşme, bölgeye göç eden Özbekler'in Moğol kabilelerin nüfuzlarına baskın hale gelmesiyle daha da pekişti. Timur Han'ın kalabalık kitleleri ve güçlü ordusuyla önemli bir güç unsuru olan Özbekler, önce Azerbaycan ve Hazar bölgelerinde yaşam mücadelesi vermiş, sonrasında ise Moğolların baskılarına maruz kalarak Maverâünnehir'e göç etmek zorunda kalmışlardı. Özbeklerin Timur Han'a tabii olmaları Maverâünnehir'deki demografik yapıyı derinden etkiledi.

Çağatay Moğolları, nüfus bakımından azınlık haline geldi ve Müslüman kimliklerini muhafaza eden Özbekler bölgedeki Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu kalıntılarıyla büyük bir kitle oluşturarak zaten kültürel olarak Türkleşmiş olan Semerkand bölgesini demografik olarak da bir Türk yurdu haline getirdi. Maverâünnehir'in kültürel ve politik olarak tam teşekküllü bir Türk yurdu haline gelmesi Timur Han'ın hâkimiyetine fevkalade katkıda bulundu. Bu tarihten sonra Timur Devleti İç Asya'nın en büyük devletlerinden biri haline gelecek, bir cihan imparatorluğu olacaktır.²

3-Mardin Ulu Camii ve Hatuniye Medresesi

Mardin Ulu Camii'ye dönecek olursak, mevcut olan minarede zarif nakışlar vardır. Rivayete göre melik, çelikten bir zincir imal ettirerek, bunu her iki minare arasına bağlamıştır. Batı tarafındaki minarenin tahribinden bir müddet sonra bu zincir, **Sultan İsa Medresesi'ne** taşınmış, iki kubbe arasına astırılmış ve ondan dolayı, **Zinciriye Medresesi** adını almıştır.

Mardin Ulu Camii Şerif'in yüce mihrabında iki "kadem-i şerif" izi mevcut olup, bu "ayak izleri" Nusaybin kasabasında bulunan "Camiü'l Mukaddem"den sökülüp buraya nakledildiği söylenmektedir.³ Bunun böyle olduğunu, Mardin'in bazı erdemli kişileri "Rihlet-i Zemahşeri" isimli bir kitapta yazılı olduğunu rivayet etmektedir. Fakat bu eser şimdiye kadar bulunamamıştır.

Necmeddin Alpı, Ulu Camii'nin sonsuza kadar ayakta kalması için yukarıda yazılı vakfiye ile 80 odalı bir medrese, Kayseriye çarşısı, bağlar, bahçeler ve mülkleri vakfetmiştir. Vakıf senedi Kudüs Kadısı Abdüsselam Efendi tarafından tescil edilmiştir.⁴

Kutbeddin Gazi Bin Necmeddin Alpı H.580 (M.1184) yılında vefat etmiştir.

Kutbeddin Gazi'nin mezarı Mardin'in Ulu Camii'den sonra en önemli yapısı olan **Hatuniye Medresesi'**ndedir. Mardin Gül Mahallesi'nde, şehri ikiye ayıran yolun alt tarafında yer alan medrese, Necmeddin Alpı'nın hanımı ve Kutbeddin İlgazi'nin annesi **Sıttı Radviye'nin "Hatuniye" adıyla anılan medresesidir**. 1177-1185 yılları arasında yaptırılmıştır. İki katlı, iki eyvanlı ve revaklı bir yapı olup Anadolu'da bu tür medreselerin öncülerinden sayılıyor. Aynı zamanda bu yöredeki Artuklu eserlerinin de en önemlilerindendir. Camiiyle bitişik bir vaziyette olan yapı yakın zamanda restore edilmiştir. Ana eyvanın yanında içi dekorlu tromplu kubbesi ile türbe yer alır.2018 dokuz mayıs günü yapılan ziyarette günümüze kadar gelmiş olan bu medreseyi onaranlardan Allah razı olsun. Medrese içinde bulunan Kutbeddin Gazi ve Annesi Raziye Sultan'a ait sandukalar da mevcuttur.

Medreseyi diğer yapılardan ayrıcalıklı kılan mihraplardır. Cennet ve Cehennem adlarında iki tane mihrap vardır. Medrese içinde bulunan Kutbeddin Gazi ve Annesi Raziye sultana ait sandukaların 2018 dokuz mayıs ziyaretindeki son hali bulunmaktadır. 10 Ocak 2003 yılında tamamlanan yenileme sırasında aslına sadık kalınmayarak kapatılarak değişiklikler yapılmış.

Hatuniye Medresesi mescidinde içinde Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ait olduğu kabul edilen ayak izi de bulunmaktadır. Yavuz Sultan Selim Mısır seferine giderken Diyarbakır ve Mardin civarlarından geçer. Mardin halkı kendi gönlüyle şehrin anahtarını Yavuz'un komutanlarına teslim ederler. Sultan Selim, Mardinlilerin bu davranışını çok beğenir ve Mısır seferinden dönerken, kutsal emanetlerden bir kısmını Mardin emirine bırakıp Mardinlileri ödüllendirir.

Diğer bir rivayette ise Hazreti Ömer zamanında Kudüs'e götürülen bu kadem-i şerifin Artuk Bey'in Kudüs Valiliği sırasında aileye geçmiş olduğu ve torunlarından Kutbeddin tarafından medreseye konmuş olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayet mantık olarak daha uygun düşmektedir. Ayrıca Artuklu hanedanında bulunan Peygamber Efendimiz'in Sakal-ı Şerifi Mardin Ulu Camii'de bulunmaktadır.⁷

7 Bölümde Kullanılan Kaynaklar : [1] Efendi, Abdulgani (Abdulgani Fahiri Bulduk). Mardin Tarihi. Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin. Nisan 1999, s. 64. [2] Türk Tarihi Araştırmaları ve Tarih Platformu. www.turktarih.com (Lütfen bu bağlantının son erişim tarihini belirtiniz.) [3] Ferdi, Katip. Mardin Artuklu Melikleri Tarihi. Hazırlayan: Y. Metin Yardımcı – Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San. Tic. Ltd. Şti., 2006, s. 16. [4] Efendi, Abdulgani (Abdulgani Fahiri Bulduk). Mardin Tarihi. Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin. Nisan 1999, s. 64.